

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF RELATIONSHIP OF SELF-ASSESSMENT AND VALUE ORIENTATIONS OF PARTICIPANTS IN COMBAT ACTIVITIES

Статтю присвячено визначенню психологічних особливостей взаємозв'язку самооцінки та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій під час війни в Україні. Ефективність участі в бойових діях, у ситуації невизначеності, добровольців, які пішли на війну з Росією, багато в чому залежить від їхньої адаптації до нової соціальної ситуації та наявності суб'єктивного ядра особистості, найважливішою складовою частиною якого є самооцінка людини. Різні рівні самооцінки відповідають різним рівням адаптації особистості, що зумовлює специфіку регуляції поведінки особистості та ставлення до себе, світу й інших людей. Автор визначає, що ціннісні орієнтації, будучи характеристикою оцінної й емоційно-ціннісного компонентів самооцінки, виконують регулятивну функцію в учасників бойових дій, спрямовують їхню діяльність і визначаючи полюс дії. Цінність є важливою характеристикою психологічної структури особистості та визначає спрямованість суб'єкта на реалізацію визначених дій, що відповідають цінностям, спрямованим на певну діяльність. Автором порушено питання щодо переосмислення життєвих цінностей учасників бойових дій, визначено сприятливі умови для адаптації. У статті зазначено важливий момент: щодо інструментальних цінностей пріоритетними виявилися ті, які, на думку молодих людей, забезпечать ефективність їхніх дій під час боїв за Батьківщину.

Ключові слова: самооцінка, адаптація, термальні цінності, інструментальні ціннісні орієнтації, учасники бойових дій.

The article is devoted to the determination of the psychological characteristics of the relationship between self-esteem and value orientations of the participants in the hostilities during the war in Ukraine. The effectiveness of participation in combat actions, in a situation of uncertainty, of volunteers who went to war with Russia, largely depends on their adaptation to the new social situation and the presence of a subjective core of personality, the most important component of which is a person's self-esteem. Different levels of self-esteem correspond to different levels of personality adaptation, which determines the specifics of the regulation of individual behavior and attitudes towards oneself, peace and other people. The author determines that value orientations, being a characteristic of the evaluative and emotional-value components of self-evaluation, perform a regulatory function of the participants in hostilities, directing their activities and determining the pole of action. Value is an important characteristic of the psychological structure of an individual and determines the orientation of certain actions that correspond to the values aimed at a certain activity. The author raised the issue of rethinking the life values of combatants, identified favorable conditions for adaptation. The article states an important point: in relation to instrumental values, those that, in the opinion of young people, will ensure the effectiveness of their actions during the battles for the Motherland were prioritized.

Key words: self-esteem, adaptation, thermal values, instrumental value orientations, combatants.

УДК 159.922.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.24>

Соловйова І.І.

к.філос.н.,
доцент кафедри філософії
Одеський національний морський
університет

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії на територію нашої країни спричинило низку глобальних соціальних і особистісних змін кожного. Ці зміни яскраво проявляються у кризових суперечностях зовнішніх обставин і динаміки суб'єктивної реальності людини, вивчення якої залишається однією з актуальних проблем сучасної психології. У військових умовах усе більш значущими стають такі якості особистості, як уміння мобілізувати себе на подолання труднощів у складних життєвих ситуаціях, здатність протистояти агресивним впливам середовища.

Дослідження уявлень людини про саму себе, ставлення до себе мають велике значення для теоретичного осмислення структурної організації індивідуальної свідомості та самосвідомості, пов'язані з найбільш глибокими сторонами людської психіки.

Натепер актуальним є співвідношення самооцінки та ціннісних орієнтацій особистості з позиції ресурсних можливостей, що

виявляються в адаптації особистості до нових життєвих ситуацій, як-от війна в Україні. Ефективність діяльності незліченних добровольців, що пішли на війну з Росією, багато в чому залежить від адаптації до нової соціальної ситуації та наявності суб'єктивного ядра особистості, найважливішою складовою частиною якого є самооцінка людини. У зв'язку із цим необхідно досліджувати суб'єктивні чинники, як-от ціннісні орієнтації особистості на рівень адаптації до нових життєвих умов. унаслідок цього у психології проблема впливу самооцінки на поведінку людини у складній ситуації, на її ціннісно-смыслову сферу продовжує залишатися актуальною.

Аналіз останніх публікацій. Українські вчені Л. Журавльова та К. Кротюк вивчали вплив досвіду участі військовослужбовців у бойових діях на їхню ціннісно-смыслову сферу. За результатами дослідження вчені довели, що ціннісні орієнтації учасників бойових дій загалом є більш диференційованими за їх значущістю

й осмисленістю, порівняно з військовослужбовцями, які не перебували в зоні проведення ООС. Більша кількість респондентів із бойовим досвідом, порівняно з тими, хто його не має, дуже глибоко осмислює смисложиттєві орієнтації чи втрачає в них сенс [3].

Моральну ідентичність серед військових професіоналів, які щодня стикаються з моральними дилемами під час служби, досліджували Міріам С. де Грааф та інші (Miriam C. de Graaff, Ellen Giebels & Desiree E. M. Verweij). Важкі рішення лежать в основі військової професії. Адже бойові дії вимагають рішень, які мають далекосяжні (іноді навіть летальні) наслідки як для самих військовослужбовців, так і для інших залучених сторін. Так, нідерландськими вченими було виявлено, що вище моральне усвідомлення пов'язане з великою кількістю виправдань своєї поведінки. Лідери виявляли більшу схильність до усвідомленої моральної ідентичності, ніж підлеглі. А також кількість моральних дилем, з якими стикалися військовослужбовці всіх рангів, була однаковою під час служби. Навіть більше, критична само-рефлексія та самооцінка були відносно занижені в усіх [6].

Ізраїльськими вченими Талі Аппельбаум-Газан і Янів Поря було досліджено сприйняття переваг, з погляду командирів, щодо ефекту «Свідків у формі» на своїх підлеглих. Результати дослідження базуються на 24 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з кадровими військовими, які брали участь у поїздки до Польщі. Ученими доведено, що на думку командирів, участь у поїздки приносить низку переваг для армії: продовження військової служби солдата, залучення солдатів до навчання про Голокост і його уроки наприкінці поїздки, покращення сприйняття іміджу армії, інвестиція зусиль порівняно з періодом до поїздки [9].

Але досліджень щодо взаємозв'язку ціннісно-смиислової сфери учасників бойових дій та їхньої самооцінки немає. Значущість цього взаємозв'язку зумовлена поведінкою особистості під час невизначеності та боевих дій, що надалі впливатиме на стратегію адаптації й успішність результату бою.

Мета статті – визначити психологічні особливості взаємозв'язку самооцінки та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій під час війни в Україні.

Результати дослідження. Численні зміни в суспільстві зумовлюють перебудову ментальності, зміну цінностей і смислів, а також появу нових можливостей і потреб особистості. Постає необхідність визначення потенційних ресурсів саморозвитку особистості в конкретно-історичній ситуації, вирішення нею складних питань життєдіяльності.

Людина, перебуваючи у системі соціальних відносин, має не тільки статус, роль і став-

лення до оточення, а й має особливим чином сформовану оцінку себе – самооцінку.

Вивчення цього феномену неможливе поза контекстом категорії «самосвідомість особистості». Свідомість – знання про зовнішній і внутрішній світ, про себе, самосвідомість дає можливість людині поглянути на себе з боку і поставитися критично, здійснити аналіз, зіставлення, порівняння зовнішнього зі своїм внутрішнім змістом, що співвідносно з поняттям «дзеркальне відображення» Ч.Х. Кулі та Д.Г. Міда. Учені Р. Берне, А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, Ж.-П. Сартр, В. Франкл розглядали ідеї екзистенційного підходу про ціннісно-смислову природу людини й унікальність її внутрішнього світу. Багатогранність сутності явищ внутрішнього світу людини та безліч шляхів її пізнання вивчали Е. Гуссерль, М. Хайдеггер та інші, що дозволило осмислити феноменологічний контекст поняття «самооцінка».

Самооцінка немає своєї початкової заданості, є продуктом розвитку особистості. Також варто взяти до уваги, що траєкторія розвитку самооцінки включена у процес реального розвитку особистості. К. Роджерс характеризує самоактуалізацію як кристалізацію уявленень про себе, співвідносить її формуванням самооцінки й ідентичності. Тобто особливість уявлення людини про себе пов'язана із самооцінкою особистості.

Проте К. Роджерс, спираючись на ідеї феноменологічного підходу, у розгляді «Я-концепції» наголошував, що людина живе головним чином у своєму індивідуальному та суб'єктивному світі. У деякому сенсі погляди К. Роджерса подібні до поглядів Ч.Х. Кулі та Д.Г. Міда, які вважали, що становлення людського «Я» – соціальний процес, що відбувається всередині індивіда [1]. Особистість перебуває у стані екзистенційного переживання, набуває емоційного досвіду, індивідуалізується та виробляє власну самооцінку та власну позицію щодо самоактуалізації.

На думку К. Роджерса, досвід людина набуває у процесі взаємодії з навколишнім світом, особливо у процесі соціального схвалення та несхвалення. Для самоактуалізації особистості дуже важливою є потреба в позитивній увазі, як із боку інших людей, так і з боку себе самої. Потреба в позитивній самооцінці задовольняється тоді, якщо людина втілює свій досвід у поведінці, що відповідає її уявленню про себе [5].

У розвитку особистості, згідно з теорією К. Роджерса, основним є ставлення значущих людей до самої особистості. Залежно від того, яку увагу відчувала людина протягом життя, формується той чи інший тип особистості. Автор виділяє два протилежні типи: «особистість, яка повноцінно функціонує» і «непристо-

сована особистість». Люди першого типу, які отримали позитивну безумовну увагу, мають відкритість до переживання, емоційну глибину, рефлексивність, гнучкість, адаптованість, спонтанність, індуктивне мислення, упевненість у собі, довіру, суб'єктивне відчуття свободи волі та креативність. Люди другого типу, які отримали умовну позитивну увагу, обтяжені захисними механізмами [5]. Такі люди живуть згідно із заздалегідь поданим планом, почувуються радше керованими, ніж вільними, конформними. Типи особистості, представлені К. Роджерсом, так чи інакше торкаються проблеми свободи та сенсу життя людини.

Дані проблеми як три складові частини особистості (сенс, сенс життя та свобода волі) розглядає В. Франкл. У своїй роботі «Людина в пошуках сенсу» він не поділяє поняття «цінності» й «особистісні смисли», вважає, що людина набуває сенсу життя, переживаючи певні цінності.

В. Франкл звертає свою увагу як на позитивний вплив сенсу життя у процесі становлення особистості, так і на негативний, виділяє так звані «смисли-ерзаці» (алкоголізм, наркоманія) [4]. У разі негативного впливу відбувається «перенагадження» особистісного механізму, що призводить до втрати своєї особистості, своєї позиції.

Учений виділяє три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання та цінності відносини [4]. Цінності – це смислові універсалиї, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими людству довелося стикатися в історії. Прийняття особистістю цінностей автоматично передбачає побудову як індивідуальної ціннісної ієрархії, так і побудову індивідуальної системи самооцінки.

Отже, ціннісні орієнтації є універсальними позиціями, які мають смислове наповнення особистості. Вони і є базисом самооцінки, збираючи воедино систему контактів, досвід і сприйняття себе.

У контексті нашого дослідження особливо важливою є ціннісна перспектива для молодих людей, учасників бойових дій, що перебувають у нових умовах життєдіяльності. Будь-яка людина орієнтована на позитивну перспективу та робить все, щоб вона здійснилася. Однак молоді люди, які пішли добровольцями захищати свою Батьківщину, розуміють, що реальна перспектива в нових умовах життєдіяльності може бути біполярною (високий чи низький статус і роль у колективі, повага чи неповага до інших). Щоб досягти бажаної ціннісної перспективи та збереження позитивної самооцінки, вони здійснюють як адекватні, так і неадекватні дії, які зазвичай пов'язані зі специфікою ціннісних орієнтацій і рівня самооцінки особистості.

Молоді люди, учасники бойових дій, які потрапляють у нову ситуацію, ситуацію реальних бойових дій, фактично потрапляють у новий інформаційний простір. Вони його осмислюють, оцінюють, порівнюють з уже наявним досвідом життя, своєю системою цінностей і виробляють свій стиль, що відповідає новим умовам поведінки. Залежно від збігу або розбіжності систем цінностей (своєї та колективу) і обраного стилю, в учасників бойових дій протікає процес адаптації або ж розвивається дезадаптація. Дезадаптивна поведінка характеризується низьким особистісним потенціалом. Вона може виявлятися в самозвинуваченні, внутрішньому конфлікті, заниженні своїх можливостей, а також перевазі деяких (соціально не схвалених) ціннісних і смислових орієнтацій.

Специфіка якостей особистості, ціннісні та смислові орієнтації можуть виступати як ресурс ефективної адаптації, що дозволить зберегти життя та набути військового досвіду під час бойових дій.

У нашому дослідженні взяли участь 72 особи. Це були учасники бойових дій в Україні, як добровольці, так і військовослужбовці зі строком приблизно 6–7 місяців бойових дій (служби за контрактом), які перебували у шпиталі. Програму нашого дослідження становили такі психодіагностичні методики, як «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (Rokeach Value Survey – RVS), «Опитувальник для оцінки агресії» Ч. Спілбергера, тест Мерілін Соренсен щодо визначення самооцінки. Результати аналізу даних тесту Мерілін Соренсен щодо визначення самооцінки послужили основою поділу учасників бойових дій на 3 групи. До 1 групи ввійшли 19 осіб (28%) із позитивною самооцінкою. У 2 групу ввійшли 45 людей (60%) з амбівалентною самооцінкою. У третю групу – 8 (12%) військовослужбовців і побратимів тероборони з низькою самооцінкою, з почуттям провини. За результатами діагностики було виявлено відмінності змін профілю шкал самооцінки за групами: 1 група – висока (позитивна) самооцінка, 2 група – середня (амбівалентна) самооцінка, 3 група – низька (з почуттям провини) самооцінка (рис. 1).

Специфіка ціннісних орієнтацій учасників бойових дій вивчалася за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (Rokeach Value Survey – RVS). Отримані середньостатистичні показники, що свідчать про змістовний бік спрямованості особистості учасників бойових дій (рисунок 2).

Представники всіх трьох груп як провідні для себе орієнтації визначають цінності «здоров'я», «сім'я». Така цінність, як «любов», також входить до пріоритетних цінностей у двох

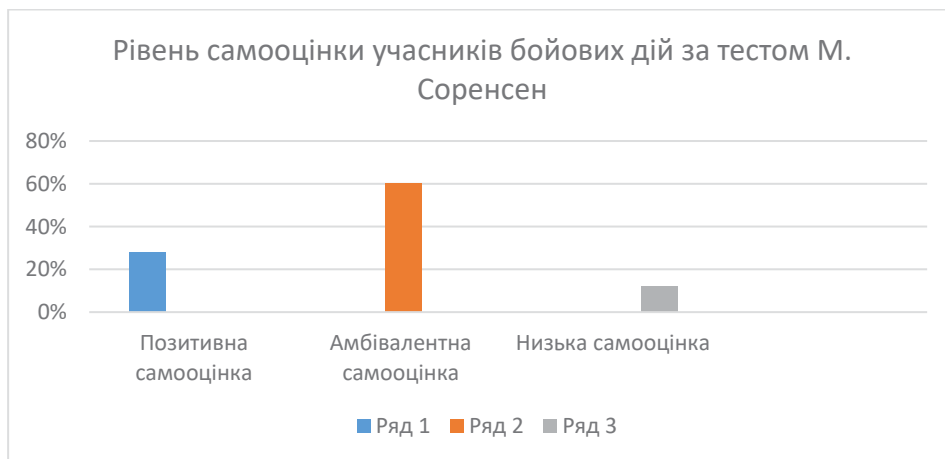

Рис. 1

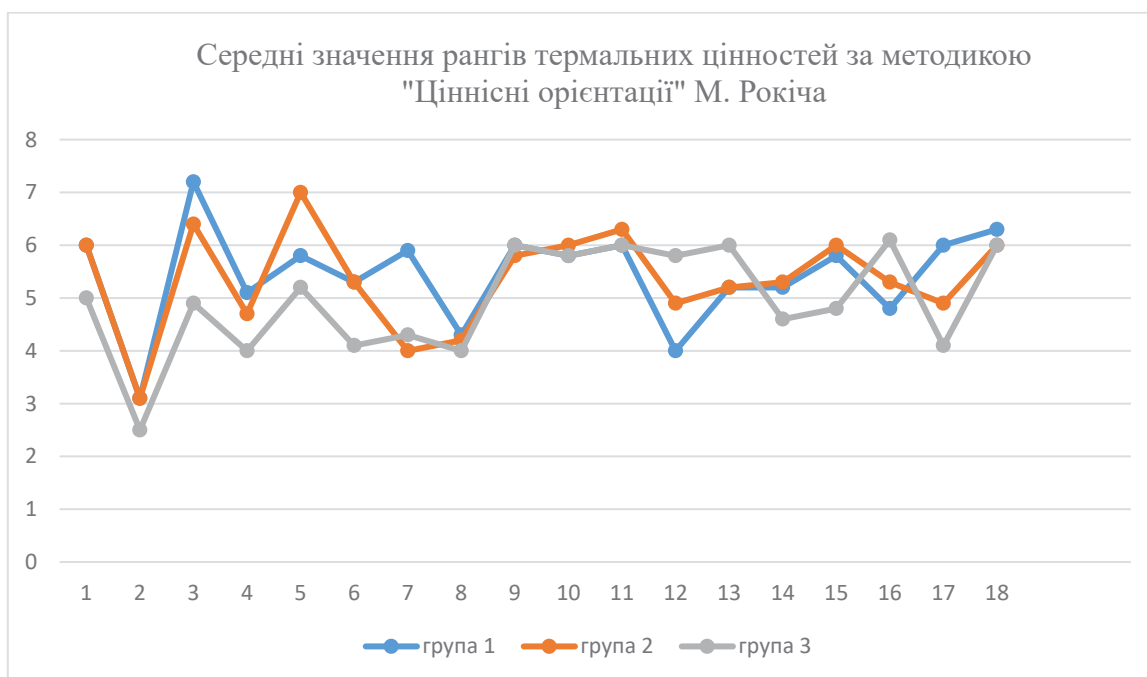

Рис. 2

Примітка: 1 – активне діяльне життя, 2 – здоров'я, 3 – краса природи та мистецтва, 4 – матеріально забезпечене життя, 5 – щастя інших, світ, 6 – пізнання, інтелектуальний розвиток, 7 – незалежність оцінок і суджень, 8 – щасливе сімейна життя, 9 – упевненість у собі, 10 – життєва мудрість, 11 – цікава робота, 12 – любов, 13 – наявність вірних друзів, 14 – суспільне визнання, 15 – рівність у можливостях, 16 – свобода вчинків і дій, 17 – творча діяльність, 18 – отримання задоволення.

групах, за винятком 3 групи. Тільки у 3 групі «любов» має набагато нижчий ранг (11), ніж в інших групах (2 і 5 ранг відповідно). Низький ранг цінності «любов», можливо, пов'язаний із зниженим почуттям довіри до світу в респондентів третьої групи.

У першій групі (висока (позитивна) самооцінка) переважають такі ціннісні орієнтації: «творча діяльність», «матеріально забезпечене життя», «пізнання», «суспільне визнання», які відповідно займають 4, 5, 6, 7 рангові позиції. Дані цінності можна зарахувати до цінностей

індивідуалізації, що відповідають спрямованості на розвиток, на самоактуалізацію та мають автономний характер, та цінностей адаптації, оскільки професійна діяльність є для них запорукою успіху, визнання та матеріального забезпечення.

Специфічною для цієї групи є 6-та рангова позиція – «рівність у можливостях». Важливість вибору даної цінності можна пояснити, на наш погляд, тим, що висока (позитивна) самооцінка передбачає визнання значущості інших людей, повагу до них, до їхніх можливостей. У цій групі

малозначущими цінностями є «краса природи та мистецтво».

У другій групі (середня (амбівалентна) самооцінка) переважають такі ціннісні орієнтації: «незалежність оцінок і суджень», «сім'я», «матеріально забезпечене життя», «творча діяльність», «друзі», відповідно на 2, 3, 4, 5 рангових позиціях. У цій групі переважають цінності адаптації, спрямовані на усунення тривоги, наприклад у вигляді агресії. Особливістю цієї групи є така ціннісна орієнтація, як «свобода вчинків і дій». Випробувані цієї групи завжди перебувають у стані невизначеності, конфліктності, складності вибору, тому, на наш погляд, для них вибір цієї цінності є значним. У цій групі як малозначущі представлені такі ціннісні орієнтації, як «отримання задоволення» та «щастя інших».

У третій групі (низька самооцінка, з почуттям провини) переважають наступні ціннісні орієнтації: «матеріально забезпечене життя», «родина», «творча діяльність», «пізнання», «незалежність оцінок і суджень» (2, 3, 4, 5, 6 рангові позиції). Звернімо увагу на те, що у третій групі 5-ту рангову позицію займає «щастя інших (спокій у країні), світ». Ця цінність належить до цінностей адаптації, спрямованих на усунення тривоги, на фізичну безпеку та збереження досягнутого людиною. Учасники бойових дій цієї групи характеризуються інтровертованістю, закритістю. Можна припустити, що це визначило значущість зазначеної цінності для цієї категорії респондентів.

Інструментальні ціннісні орієнтації в наших респондентів представлені у вигляді крайніх модальностей: значущі ціннісні орієнтації, які є важливими, змістовними життєвими інструментаріями для учасників бойових дій, які використовуються в нових соціальних ситуаціях і умовах; малозначущі ціннісні орієнтації – це цінності, які особистість приймає та використовує на цьому етапі власного життя.

В ієрархії інструментальних цінностей у першій групі досліджуваних представлені дві групи цінностей. Значні цінності: «тверда воля», «сміливість в обстоюванні своєї думки та поглядів», «самоконтроль», «незалежність», «ефективність у справах». Незначні цінності: «вихованість», «відповідальність», «терпимість», «виконавчість», «чесність». На наш погляд, цінності, яким було віддано перевагу учасниками бойових дій, це засоби (сміливість, воля, раціоналізм), які відображають їхню позитивну самооцінку, що проявляється в самоповазі та почутті гідності особистості.

В ієрархії інструментальних цінностей у другій групі досліджуваних представлені такі значущі цінності, як «відповідальність», «терпимість», «виконавчість», «самоконтроль», «раціоналізм», «ефективність у справах». Незначними є цінності: «чесність», «освіченість», «тверда воля», «вихованість». У цих респон-

дентів близькі за змістом цінності опинилися в різних групах (значні та малозначущі), наприклад, «самоконтроль» і «тверда воля», «ефективність у справах» і «тверда воля». На наш погляд, у цій суперечності проявляється амбівалентний характер самооцінки, що впливає на її рівень у респондентів цієї групи. Унаслідок цього дані учасники бойових дій виявляють агресивність.

В ієрархії інструментальних цінностей у третій групі досліджуваних найбільш пріоритетні такі цінності, як «виконавчість», «чутливість», «терпимість», «вихованість», «акуратність», «уміння утримувати в порядку речі, порядок у справах». Незначними є «сміливість в обстоюванні своєї думки та поглядів», «життєрадісність». Цінності цієї групи яскраво проявилися у специфіці змістовних показників самооцінки респондентів, як-от відсутність самовпевненості та самоприйняття.

Ціннісні орієнтації, будучи характеристикою оцінного й емоційно-ціннісного компонентів самооцінки, виконують регулятивну функцію в учасників бойових дій, спрямовують їхню діяльність і визначають полюс дій. Варто зазначити важливий момент: з інструментальних цінностей пріоритетними виявилися ті, які, на думку молодих людей, забезпечать ефективність їхніх дій під час боїв за Батьківщину.

Висновки. Отже, наявність позитивної самооцінки визначає позитивне самоставлення, інфернальний локус контролю, відповідні ціннісно-сміслові орієнтації, нервово-психічну стійкість, комунікативність. Амбівалентна самооцінка характеризується конфліктним самоставленням, належною нервово-психічною стійкістю, наступальністю, принциповістю, емотивністю, тривожністю, екстернальністю, середнім рівнем комунікативності. Низький рівень самооцінки характеризується можливими нервово-психічними зривами, конфліктами, відзначаються імпульсивність, тривожність, схильність до аутоагресивних проявів. За результатами нашого дослідження взаємозв'язок самооцінки особистості з її базовими властивостями, зумовленими системою її смислових змістів, може як виступати особистісним адаптаційним ресурсом, так і стати предиктором дезадаптації особистості. Згідно з результатами дослідження, для першої групи учасників бойових дій сприятливими умовами адаптації до нової життєдіяльності, до невизначеності є виробничі та міжособистісні відносини. Для другої групи сприятливими умовами щодо адаптації до невизначеності та нової життєдіяльності є виробничі відносини. Тому для них цінними є ефективність у справах, їхня діяльність і старанність. Для третьої групи учасників бойових дій визначальною умовою пристосування до нових умов життєдіяльності є міжособистісні відносини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Burns Robert The Self-Concept in Teacher Education. *South Pacific Journal of Teacher Education*. 1989. № 17 : 2. P. 27–38. DOI: 10.1080/0311213890170203.
2. Внутрішні комунікації військового лідера. Порадник для офіцерів та сержантів. Київ : Центр морально-психологічного забезпечення Збройних сил України, 2020. 15 с.
3. Журавльова Л., Кротюк К. Особливості ціннісно-сислової сфери військовослужбовців з різним досвідом участі в бойових діях. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12 «Психологічні науки». 2020. Вип. 10 (55). С. 26–36.
4. Frankl V. The unheard Cry for Meaning. New York : Simon and Schuster, 1978. 234 p.
5. Rogers Karl R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston ; New York : Houghton Mifflin Company, 1992. 367 p.
6. On moral grounds: Moral identity and moral disengagement in relation to military deployment / Miriam C. de Graaff et al. *Military Psychology*. 2020. № 32 : 4. P. 363–375. DOI: 10.1080/08995605.2020.1774321.
7. Пенькова Н., Шевченко В. Проблеми соціально-психологічної адаптації курсантів Національної гвардії України до навчання. *Збірник наукових праць: Психологія*. 2019. Вип. 24. С. 112–120.
8. Приходько І. Показання та протипоказання до проведення психологічної реабілітації військовослужбовців після виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2022. № 4. DOI: 10.52363/dscrp-2022.2.4.
9. Талі Аппельбаум-Газан, Янів Поря «Свідки в уніформі» як інструмент винагороди людського ресурсу в ЦАХАЛ: сприйняття командирами впливу поїздки до Польщі на їхніх підлеглих. *The Quarterly for Organizational Research and Management* / Т. Mashabifalboim-Hazan, Anush Puri. 2021. URL: <https://cohrm.haifa.ac.il/wp-content/uploads/2021/08/Applboim-Poria.pdf>.
10. Хохлов О. Права та обов'язки військовослужбовців. *Грааль науки* : міжнародний науковий журнал. 2021. № № 2–3. С. 153–158. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/10654/10010>.